

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.

Динко ДАВИДОВ

Балканоолошки институт САНУ
Београд

ПРАВОСЛАВНИ У ВАШАРХЕЉУ И ЊИХОВА ЦРКВА

На овој замишљеној великој историјској фресци српског постојања у Угарској, особито у Будимској епархији, уочава се пуно недовољно јасних делова, најчешће прекривених тамним слојем патине, али и са оштећењима која је време нанело. У реконструкцији првобитног изгледа те фреске важни су сви, па и они нејасни фрагменти њене разуђене композиције. На њој се откривају историјски ликови и збивања, економска кретања, културне прилике и уметнички белези српског народа, који је својим пресељењем у угарске пределе ту композицију историјски уобличио. У исто време, пажњи испитивача све се више намеће присуство оне балканске цивилизације, пресађене на север, коју су испрва поспешиле живе и многоструке споне пресељеника са својим завичајем на југу. И баш тај левантски слој се новим истраживањима открива. Ту се поред Срба све јасније уочавају и Грчко-Цинцари, чији је удео у стварању српске чаршије давно уочен, али је мање знано да су они имали и знатан удео у привредној обнови северноугарских вароши у XVIII веку, уназађених за дуге турске владавине.

Садашња топографска истраживања доносе нове чињенице и, заправо, постепено утолпуњавају празнине и откривају непознате делове целине, која се све јасније указује и уобличава. Разумљиво, постављени задатак за цело води реконструкцији оне замишљене фреске, чиме ће се, испод столетне патине, јасније указати њене негдашње контуре, светлости и сене, а то ће омогућити да се протумачи њена добрим делом још запретена иконографија. Томе управо тежи и овај сажети опис православних у Вашархељу и њихове цркве — мали али неопходан детаљ за сагледавање целовите композиције. Међутим, тај овде описани детаљ не охраб-

рује толико пронађеним колико указује на још увек велика пространства и културне слојеве неоткривеног.

Пажњу српских историчара одавно су привлачила на територији Мађарске она места, особито вароши, у којима је у XVIII столећу бујао привредни и културни живот српских и грчко-цинцарских досељеника, и где су у оно доба саграђене православне цркве, сада најверљивији и готово једини сведоци њиховог постојања. Ипак, треба рећи да поред оних познатих средишта, Будима, Пеште, Сентандреје, Стоног Београда, Коморана, Српског Ковина, Јегре и других вароши, има и таквих која су остала постранце од истраживачких путева и проучавања. Тако је у српској историографији неправедно заборављена варош Вашархељ у којој готово и нема православног живља, а на чије некадашње присуство и сада опомиње лепа познобарокна црква посвећена Рођењу Богородице. А та црква је право откриће. Откриће вредно пажње је и због тога што је вашархељска црква мала ризница историјско-уметничких дела која срећно употпуњују баштину православне културе у Мађарској. У исто време, постојање ове цркве једва да је игде поменуто, а њена архитектура, иконостас, појединачне иконе, матичне књиге и остале историјске знаменитости тек су овим проучавањем обелодањене.

Вашархељ се налази северно а недалеко од Сегедина и историјског Поморишја, где је насељавање српског живља имало дугу традицију; још од XV века српски деспоти и ратници из куће Јакшића имали су и у тим областима велике поседе. У том крају где се дотичу старе угарске жупаније, Чонградска, Чанадска, Арадска и Торонталска, било је много српских насеља раширених на великим пространима равнице, по пустарама и феудалним поседима. Међутим, насељавања Срба настављена су и после пада Баната под Турке (1552).

Док су српска насеља на Моришу и јужно у Банату добро позната, она северно од ове реке мање су знана српским истраживачима. У исто време, мађарски историчари су објавили грађу од изузетне важности. Тако су у старијим мађарским документима (*viszgalati jegyzőkönyv*) из 1549. године помињу у појединим селима овог краја Срби, али су их пописивачи уписивали са већ помађареним презименима: Факете (Црни), Ковач, Фодор, Нађ (Велики).¹ Ипак, треба подсетити да су баш мађарски аутори утврдили на основу извора да су у Чанадској жупанији године 1552.

* Вашархељ = *Hodmezővásárhely*. Трговинско (место вашара) на обали језера Ход. Географски положај приказан је на цртежу бр. 1.

¹ S. Szeremlemez, *Hod-mező-vásár-hely története, Hódmezővásár-hely* 1911, 83.

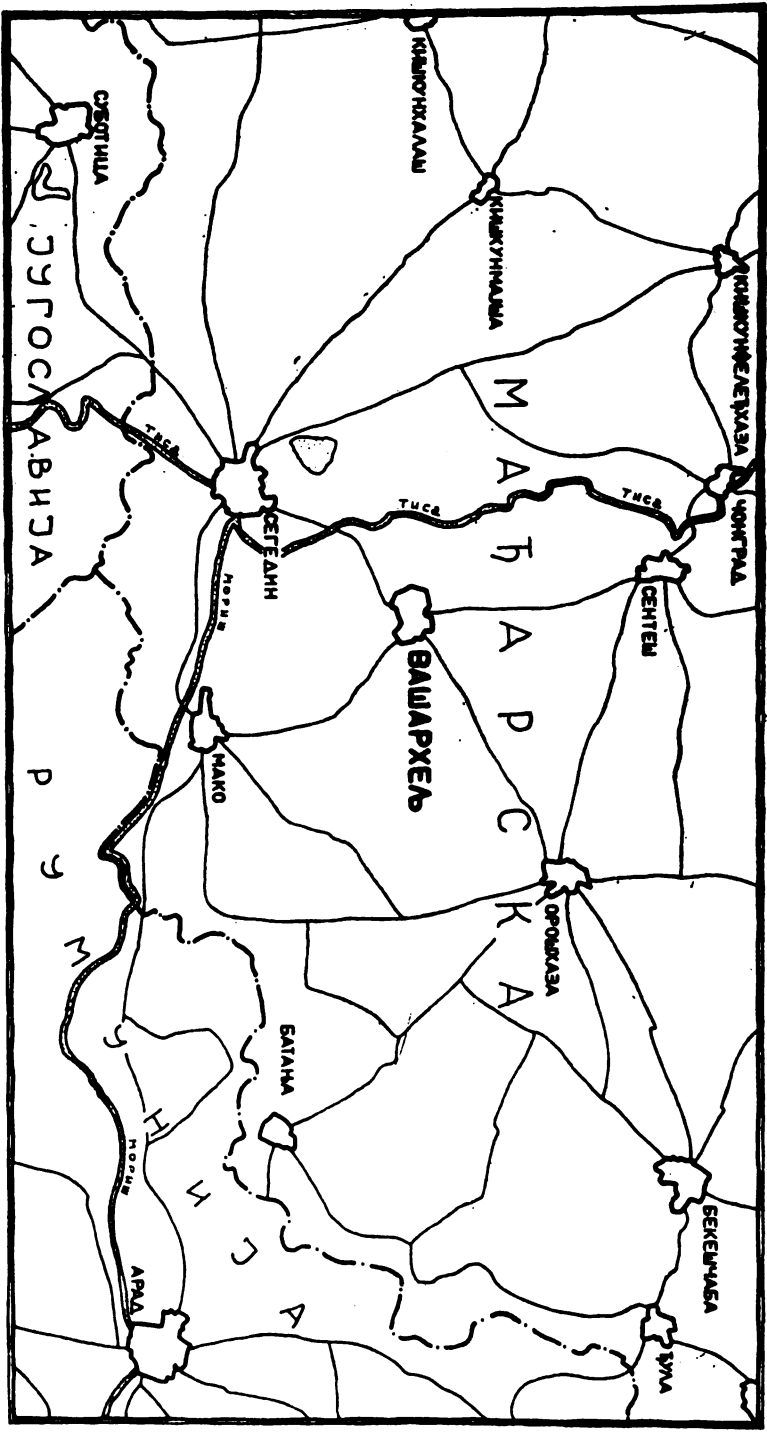

Fig. 1 — Источнај Баллархеља (Hodmezővásárhely) у јужној Мађарској.

била 23 чисто српска села, а 1558, чак и 47; то су, међутим, била мала насеља са десет до тридесетак кућа. За прилике у XVII веку подаци су слични. Тако је у Чонградској жупанији — којој припада и Вашархељ — било много села са српским живљем, а највише око Сегедина, Буле, али и у близини Вашархеља.² Неки су Срби доспели у те крајеве као прибеги, називани у документима *transfugas vulgo pribek*, а неке је населио чанадски алајбег, после 1640. Ипак, о Србима у самом Вашархељу у XVII веку мало је података, у сваком случају, њих није било много, а они који су долазили из околних села били су, по свему судећи, брзо асимиловани.

Историјат српске и уопште православне насеобине у Вашархељу поуздано је поткрепљен обиљем докумената и предмета њихове сакралне културе тек од XVIII века. Од тада су нови досељеници имали запажено учешће у развоју вароши. Важније ве-

Fig. 2 — Изглед Вашархеља на бакрорезу 1804. године. (Српска црква прва с лева).

сти о животу православних у овом месту потичу дакле из тога периода, а при томе треба рећи да су ову верску заједницу сачињавали Срби, Грчко-Циццари и Румуни.

Вашархељ није припадао Поморишкој војној граници која се протезала нешто јужније уз Мориша, преко територије Чанадске и Арадске жупаније, у којима је било много српског живља, граничара, сеоског и варошког становништва. Прве вести о малом

² S. Seremlemei, *нав. дело*, 84.

броју православних у Вашархељу потичу из I и II државног пореског пописа домаћинстава, обављених 1715. и 1720. године. У тим пописима Вашархељ је убележен као *Oppidum*, а Сегедин као *Civitas*. У табеларном исказу Сегедина било је 1720. четрдесет старешина домова са српским презименима (без праничара), а у Вашархељу само седам домаћина православне вере, са презименима: Кристо, Гојдар, Керич (две породице), Видак, Нађ (Велики) и Зака.³ У то доба варошица је припадала властелинству; до 1710. грофу Миклошу Берчењију, а од те године грофу Шандору Карољију.⁴ Нешто касније, повећао се број православних. Срби су се досељавали у Вашархељ у току друге сеобе, 1739, а и касније, када је било честих својевољних досељавања појединих породица. Међу њима су биле најпознатије: Антоновић, Божовић, Ђорђевић, Лалушевић, Стејић, Мишић, Шагић и друге. Истовремено, из Македоније и Епира стизали су у Вашархељ Грчко-Цинцари, претежно трговци, чија су презимена такође позната: Лота, Мојсић, Пегада, Тодор, Зигори. Међу православнима у Вашархељу

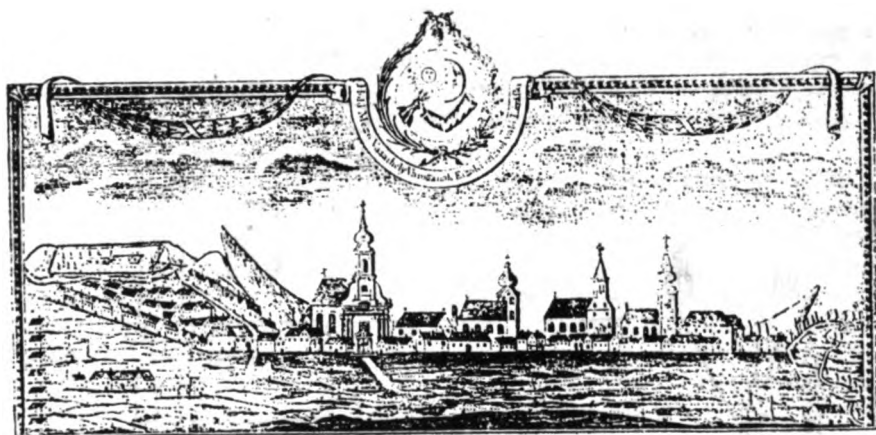

Fig. 3 — Изглед Вашархеља на бакрорезу 1830. године (Српска црква прва с десна).

било је и Влаха-Румуна, махом пастира, са презименима: Драгомир, Чокан, Комлошан, Пакузар, који су се ступали у Поморишје са ердељских планина.⁵ Тако је у другој половини XVIII века у Вашархељу постепено образована већа колонија православних.

³ И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, Нови Сад 1966, 12, 14—15, 37, 41, 195.

⁴ Révai Nagy Lexikona, X kötet, Budapest, 1914, 165.

⁵ S. Seremlemez, *нав. дело*, 95.

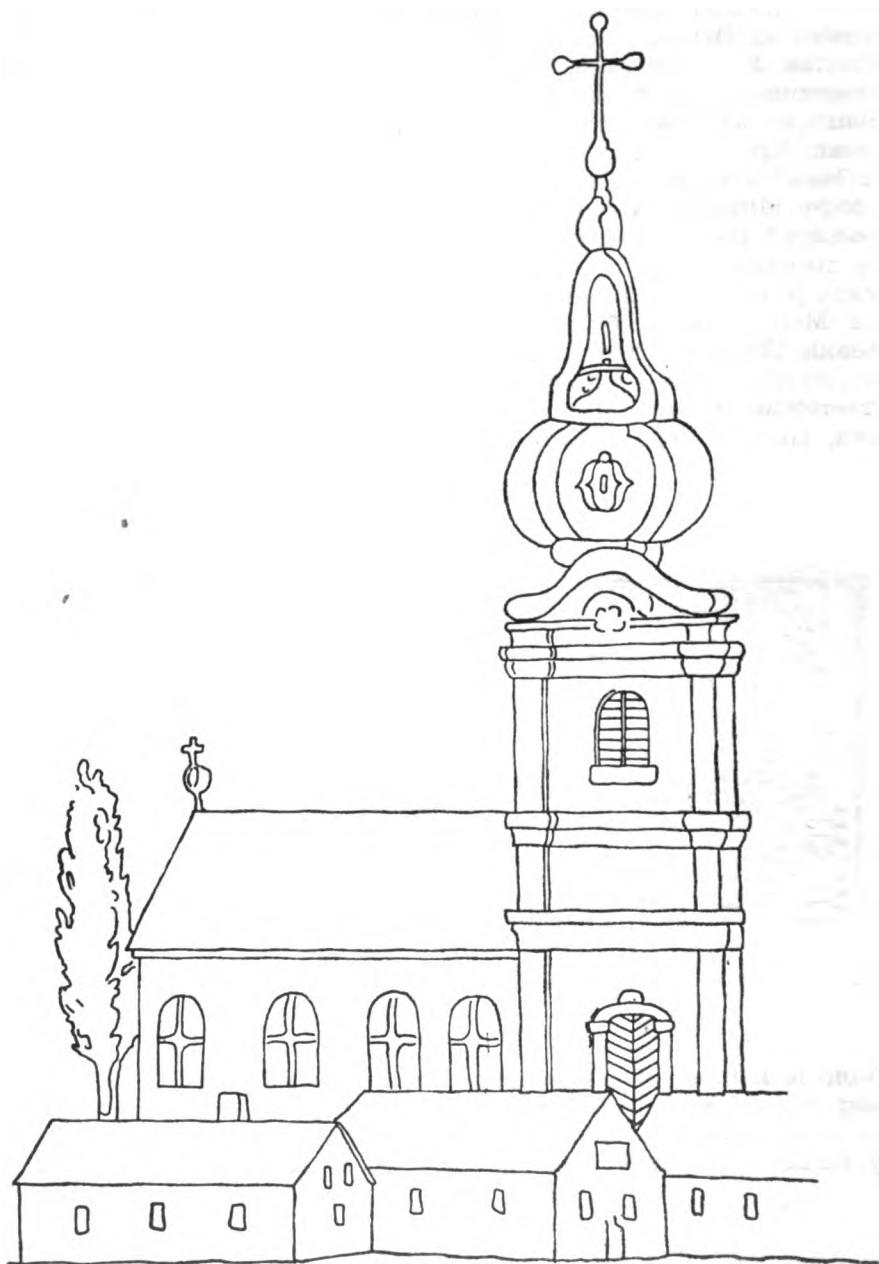

Fig. 4 — Изглед српске цркве на бакрорецу 1830.

Захваљујући старијим текстовима мађарских хроничара и садашњим топографским проучавањима, уобличава се историјска слика о друштвеним приликама у овој вароши, особито о православнима. Та је слика доста јасних обриса и, како се уочава, живописног колорита. У Вашархељу су тада живели Мађари, као најбројнија нација, а осим њих Немци, Јевреји, Словаци, Грко-Цинцари, Срби, Румуни и Словаци. У вароши, на пијаци, где је било најживље, разликовали су се по шароликој одећи, а особито по свом говору у дућанима, где су се мешали разни језици и узречице трговачког жаргона. Ту, у центру, смењивали су се редови приземних кућа са високим крововима, али и с дућанима и занатским радњама, са спапном изнетим на улици и пијаци. Најживље је било о вашарима, по којима је ова варош била чувена, те по њима носи и име, а познато је да је привилегију за одржавање вашара добила 1722. године. У дане вашара стизали су у Вашархељ трговци и народ из неколико жупанија и околних вароши; најбројнији су били из Сегедина, Арада, Темешвара, Кечкемета, Бекешчабе и Великог Варадина, али било је и оних из удаљених места, из Ердеља, са Фелвидека и Делвидека. Осим вишценационалне грађанске класе, која је давала друштвени и културни изглед вароши, ту је било и бескућника и слугу, махом влашке сиротиње. Вашархељ је имао, попут других угарских градова, и свог властелина, који је живео на свом поседу недалеко од вароши, у коју би долазио на свом екипажу, недељом, у цркву.

Са староседеоцима Мађарима, који су били калвини и католици, као и са досељеним Јеврејима, православни су се укључили у обнову привреде, у чему су имали пуно успеха, особито у трговачким пословима, у којима су испољили ону пласовитну левантску способност и довитљивост. Једним смером трговина је ишла преко оближњег Сегедина, уз помоћ једноверних ортака, који су живели у „Паланки”, српској четврти вароши, где су имали своје дућане и своју велелепну цркву.⁶ Православни из Вашархеља ослањали се у пуној мери баш на српску чаршију у Сегедину и на српскоправославну Епархију у Араду.

Дућанска трговина у Вашархељу цветала је највише захваљујући Грко-Цинцарима, а тек касније су се у трговачке послове укључивали и Срби. Неки угледнији Грко-Цинцари су се већ у другој генерацији од доласка посрбљивали, као што се то десило с породицом Мојсић. Први порески задужени дућан „болту” отворио је извесни „Јован Грк”, који је продавао со, гвоздени алат и другу робу. Међутим, власти су будно мотриле на дућанску трговину у граду, приморавајући трговце да држе ситније шпецерајске артикле, а спречавајући да тргују пшеницом, вином, марвом, на које је спахија имао неку врсту монопола. Међу трговци-

⁶ С. Ђурђевић, *Срби у Сегедину*, Споменик САНУ CVIII књ. 10, Београд 1960.

Fig. 5 — Садашњи изглед српске цркве у Вашархељу.
(Цртеж др В. Матића).

ма су се истицали „Теодор Грк”, иначе Теодорос Пегада, и „Кристо Грк” — Константинович, обојица пореклом из Македоније. Уз њих се крајем XVIII и почетком XIX века помињу трговци и велетрговци с презименима Мојсич, Орос, Георгијевић — Ђорђевић, Поповић, Мишић, Агора, Михајловић, Драшковић. У једном извештају из 1808. године стоји да је у вароши било девет грчких трговина, пет мађарских и једна јеврејска.⁷

Код одреднице „трговци — Грци” (görög kereskedök) потребно је застати; њу не треба увек узимати као етнички појам, јер је „Грк” често синоним за трговца. Познато је да су чак и многи Срби своје сународнике трговце називали „грци”, што је ушло и у мађарску администрацију. Овим тумачењем се, разумљиво, не умањује ни број ни значај грчко-цинцарских трговаца у појединим угарским варошима. Напротив, овде треба истаћи да је у Вашархељу удео Грко-Цинцара у привредном успону вароши био без сумње највећи. Но ипак је потребно рећи да је међу трговцима „грцима” било и Срба, односно да их је понекад тешко разлучити, тим пре јер су се Грко-Цинцари посрбљивали још у XVIII веку.

Према барокној гравирани из 1804, и нешто познијој, класицистичкој, из 1830, Вашархељ је имао нешто издужену урбанистичку полку, са четири вертикале: католичком, лутеранском, православном и калвинском црквом.⁸ Те четири цркве — приказане на гравирама поново у истој осовини — омеђивале су средишни трговачки део града — чаршију са главним тргом, пијациом. Власник неколико трговачких зграда у вароши био је спасакија, који је локале издавао велетрговцима у кирију, а међу њима и Павлу Константиновичу, „Христо-Грку”. И око православне цркве били су дућани, а забележено је да је два држао најутледнији и свакако најбогатији трговац, Данило Мојсич, председник Српске православне црквене општине.

Средином XVIII века било је покушаја да се у граду подигне православна црква. Уз сметње католичког клира, стигло је и упозорење Дворског намесништва упућено жупанијским властима да православним шизматикима није дозвољено да граде цркву без дозволе, коју могу тражити тек онда када у граду буде више од сто православних домова. Како нису испуњавали прописане услове, а највероватније нису могли ни обезбедити потребна средства за подизање веће цркве, православни су и даље задовољавали своје верске потребе у грчко-цинцарској цркви у оближњем Сентешу. Касније, у седмој и осмој деценији тога века, у Вашархељ је повремено долазио српски православни свештеник из Арада и обављао богослужбене у приватној кући, прилагођеној само у

⁷ S. Seremlemei, *нав. дело*, 401—409.

⁸ На гравирани овде репродукованој под бројем 2 приказан је изглед Вашархеља на једном цеховском писму из године 1804; на гравирани под бр. 3 налази се вехута вароши из 1830. године.

унутрашњости потребама капеле, која је била посвећена Рођењу Богородице.⁹

Пре подизања православне цркве почео је јереј Гаврило Марковић из Арада да води матичне књиге вапшархелске црквене општине, према једнообразно устројеним књигама Карловачке митрополије, о чему сведочи добро очувани Протокол крстелимх с храма Рождества пресвјатя Бѣы въ Вапшархелѣ сущаго лѣта ѿ 1779 до лѣта 1801. Из исте године је и Протоколъ ѹмирающихъ, докъ Написаніе вѣнчанимхъ почиње 1782. године.¹⁰ Нешто раније је образована православна црквена општина, која је, поред осталог, водила бригу и о сакупљању прилога за градњу цркве, преузимајући административне послове око обезбеђења неопходне дозволе, архитектонских пла-

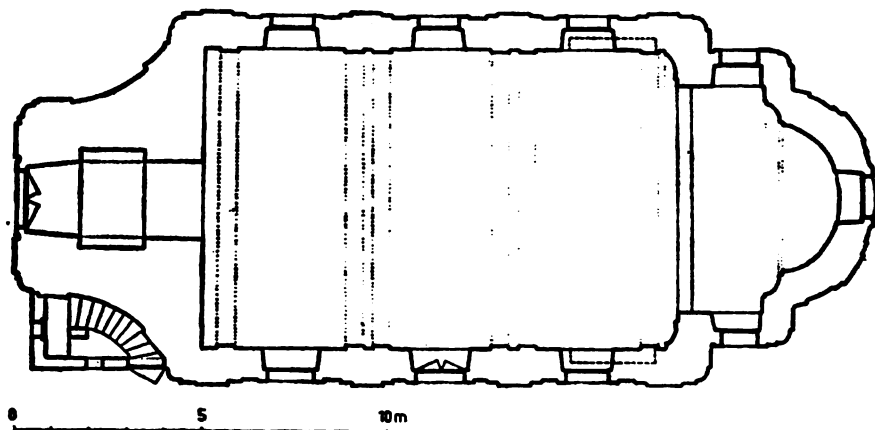

Fig. 6 — Основа српске цркве у Вапшархелу (Цртеж Ђ. Митровића).

нова и предрачуна. Тада је и у вароши морало бити преко сто православних домова, односно око 500—600 житеља.

Молба којом православни становници траже дозволу да на сопственом земљишту подигну своју богомољу предата је 1. октобра 1782. године жупанијској администрацији, која је проследила Истражној комисији на разматрање, а ова је молбу с препоруком послала Намесништву. За њено повољно решење заложиио се гроф Самуел Телеки, великоварадински окружни гувернер, иначе реформат, наклоњен православнима. Дозвола за градњу добијена је 23. августа 1783. године. Црквена лађа је, по свему судећи, подигнута 1785—86, док је звоник призидан 1792, па се сматра да је те године црква завршена.

⁹ S. Saremelei, *nav. дело*, 687—689.

¹⁰ Ове протоколе прегледао сам у току научноистраживачког рада у Вапшархелу, октобра месеца 1981.

Утемељивачи цркве били су четрнаесторица богатих трговаца, претежно грчко-цинцарског порекла, из Македоније и Епира. Међу њима се високом прилогом истакао Данило Мојсич, са супругом, који је као председник црквене општине водио послове око градње цркве. Остао је податак и о томе да је за подизање цркве сакупљено 2.000 форинти.¹¹

Новоподигнута црква у Вашархељу потпала је под јурисдикцију српске Арадске епархије (у саставу Карловачке митрополије), која је и раније обезбеђивала богослужења у привременој православној капели.¹² Арадски епископ Пахомије Кнежевић (1769—1783), који је имао немалих заслуга за административно уређење своје епархије, бринуо се и о православнима у Вашархељу; за његово време уведене су црквене матице рођених и венчаних, а сакупљани су и прилози за градњу нове цркве. За краћег еписковања Арадском епархијом ученог владике Петра Петровића (1784—1786) подигнута је црквена лађа, а по свој прилици тада је црква и освећена. Неколико година касније, 1792, за време епископа Павла Авакумовића (1786—1815), подигнут је високи барокни звоник. Сва тројица арадских владика водила су тешку борбу са духовном агресијом и унијом, која је раније у Банату, особито међу Румунима, имала доста успеха. У том смислу они су наставили национално-верску политику свог славног претходника, арадског епископа Синесије Живановића (1751—1768), који је у својој епархији водио енергичну борбу против уније, која је испрва, особито код Румуна, имала успеха. Као архијереј снажног национално-верског осећања, он је приредио рукопис *Србљака* и дао да се штампала у влашкој штампарији у Римнику 1761. године, под насловом *Правила молебнаја свјатих српских светителеј*.¹³ Поменути арадски епископи чија се архијерејска пажња и брига осећала и у Вашархељу, неговали су међу православнима дух националне толеранције и разумевања. Они су набављали црквене књиге и на прчком и румунском, а Синесије Живановић је издавао и бакрорезе с натписима на румунском, међу којима је позната и његова свештеничка синђелија. Овде, међутим, окрећемо пажњу на бакрорез *Свети Никола*, из 1772. године, с натписима на прчком и румунском језику.¹⁴

У појединим варошким православним црквама у Угарској, у којима је било и Прко-Цинцара, одржавана су богослужења на грч-

¹¹ S. Semeletei, *нав. дело*, 689—91.

¹² Енциклопедија СХС, том I (Арадска епархија), 70—71.

¹³ И. Руварац, *Прилози агиолошки*, Српски Сион VIII, Ср. Карловци 1898, 526—527; Г. Мухомловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 55—57.

¹⁴ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 375, сл. 205.

ком, или су бар читана јеванђеља на том језику. Да је тако било и у Вашархелју, потврђују и богослужбене књиге, које се и сада чувају у певницама. Поред оних на црквенословенском (славеносрпском), претежно у Москви и Кијеву штампаних, набављене су и књиге на грчком језику, а међу њима пажњу привлачи комплет од дванаест мињеја штампаних у венецијанској штампарији Димитрија Теодосија, између 1775. и 1779. године. У вашархелској цркви и сада се чувају ове и друге прчке књиге, мада су свештеници били искључиво Срби. Сачуван је списак пароха с краја XVIII и из прве половине XIX века: Гаврило Марковић, парох у капели (1779—85), јеромонах Дамјан (1785—86), Гаврил Марковић (1786—1804), Симеон Поповић (1804), Атанасије Поповић (1804—17), Михајло Марковић (1817—18), Василије Црквенковић (1818—22), Петар Давидовић (1822—44), Светозар Давидовић (1844—57).¹⁵ После овог свештеника долази до важних административних промена, које се тичу јурисдикционе припадности вашархелске цркве. Наиме, године 1864, царском резолуцијом одобрено је иступање Румуна из Карловачке митрополије, па је образована румунска Арадска епархија, а српска Арадска епархија сведена је на протопрезвитеријат, у саставу српске Темишварске епархије. У томе протопрезвитеријату било је тада 26 парохија, у којима су Срби чинили већину, али ту није припадала црква у Вашархелју, која је те године потпала под румунску Арадску епархију. Тада су и свештеници маком били Румуни, богослужење се обављало на румунском, а на том језику су вођени и протоколи. После првог светског рата, на територији версајске Мађарске, православна црква у Вашархелју припала је Будимској православној епархији, под чијом се јурисдикцијом и сада налази.

•

Вашархелска црква је складна једнобродна грађевина са звоником у стилу позног барока. Стилске особености најверљивије се истичу на западној страни — на звоничкој фасади. Конструктивна веза црквене лађе и звоника остварена је сферном формом. Тако је западна фасада лучно пресвођена преко бочних страна звоника, што се уочава и на оба дела западног калкана црквене лађе. Уз ивице звоника изведени су пиластри, који иду до поткровног венца. Између њих, у централном простору тела звоника, налази се западни портал, док је изнад њега плитка, готово декоративна ниша у облику издужене картуше уоквирене малтерском профилацијом. У овој картуши некада је била насликана зидна композиција Рођење Богородице — Мала Госпојина, црквена слава, чији се остаци још назире. Овај део западне фасаде завршен је испустима у виду равних капитела на којима почива троугаони

¹⁵ Списак орпских свештеника у Вашархелју доноси S. Seremlemei *нав. дело*, 691), а тај списак се подудара са изводом из матичних књига.

тимпанон. Изнад тимпанона, на другом спрату звоника, у висини поткровног венца црквене лађе, налази се мали правоугаони прозор. Трећи, слободни спрат звоника, на којем су звона, има четири велика лучно завршена прозора, док су изнад њих, на профилисаном венцу, четири полукружне аркаде. На врху је декоративна

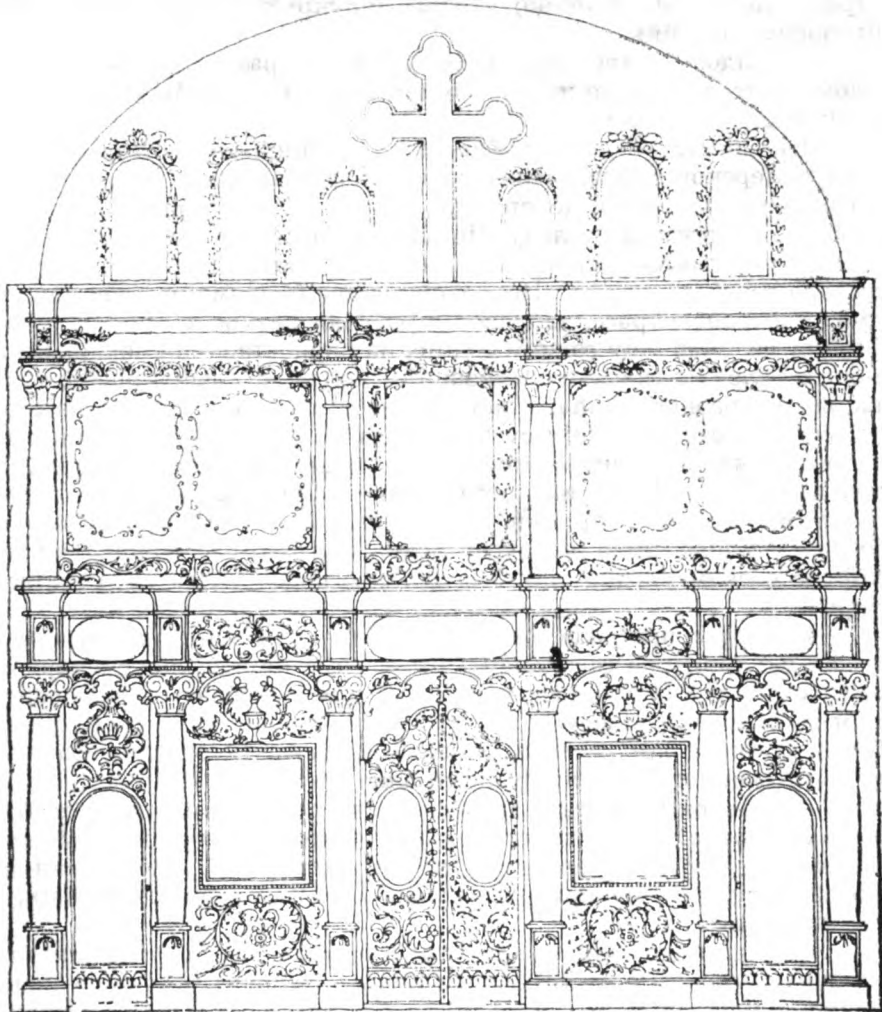

Fig. 7 — Схема изваностоса. (Цртеж др В. Матића).

лимена капа звоника с јабуком и крстом. На гравирани — ведути Вашархеља — из 1804. године приказан је првобитни изглед горњег дела звоника, који показује барокне облике и карактеристичну, отворену горњу зону на стубићима испод крста. (Цртеж 4.)

Та капа звоника је, вероватно, била оштећена у другој половини XIX века, па је 1883. замењена новом, садашњом, која има малу лантерну при врху — чиме се знатно одступило од првобитног изгледа. Бочне фасаде цркве знатно су скромније решене; на њима се налазе четири лучно засвођена прозора и портал на јужној страни, док је на источној страни полукружна апсида с једним прозором у средини.

Уз зидове цркве узидано је неколико мраморних надгробних плоча, међу којима се истичу споменици породице Мојсич, ктитора вапшархелске цркве.

Иконостас — дуборезбарени и примењеноуметнички рад бидермајерског украса, извео је непознати мајстор 1825. године. То је дело скромније декорације, али, без сумње, јасне замисли, особито у стилском погледу. По изгледу овог иконостаса стиче се утисак да је време раскошних барокнорокајних олтарских преграда тада већ било прошло. Неокласицизам и бидермајер смањили су дуборезбарене украсе, заправо, упростили разуђене облике у којима су се, само коју годину раније, на иконостасима смењивале и преплитале оне пиздаве стилизације гирланди, класја, цвећа, трака, воћа и разног лишћа. У исто време се појавило и више мајстора, вештих столара, који су почели да раде иконостасе најчешће за оне црквене општине које нису могле платити дуборесце. У том духу је израђен и иконостас цркве у Вапшархелу, дело доброг занатлије, али не и примењеног уметника дубљег надахнућа. Он је, нема сумње, имао добар, стилски јасан, цртеж — предложак, који је сасвим уредно, чак беспрекорно извео у дрвету и мармурирао.

Олтарска преграда има два основна хоризонтална појаса, а изнад ње архитрав са иконама у линети. У првом, доњем појасу, архитектоника иконостаса почива на шест стубова са композитним капителима, између којих су царске двери, престоње иконе и бочне двери. У другом појасу налазе се четири слична стуба; два су у средини и фланкирају централну икону св. Тројице, док се лево и десно од ње налазе два фриза апостолских икона са стубовима са стране. На горњој архитравној греди причвршћене су иконе линете. Цео архитектонски скелет иконостаса мармуриран је црвено, стубови имитирају светлосив камен, док је дуборезбарија сва позлаћена.

Сликани део иконостаса буди већу пажњу. Ово тим пре јер ниједна икона није публикована. Већ се, с првим утиском уочава да иконе нису сликане у исто време, односно да је у питању целина настала у три приближно блиска раздобља, дело тројице до сада неутврђених аутора. Најпре су насликане престоње иконе Христа и Богородице; највероватније, то су биле иконе импровизованог иконостаса тек саграђене цркве. У питању су чеони седећи ликови с минијатурним ликовима јеванђелиста у рокајним медаљонима. По иконографском решењу, због седећег положаја Христа и Богородице, оне подсећају на старија зографска решења.

Међутим, у стилском погледу, преваскодно по сликарском поступку, а којем се уочава (иада су иконе под слојем патине) да је моделација вешто спроведена, ове иконе сликане уљаном бојом на дасци припадају школованом сликарству с краја XVIII или почетка XIX века.

Непознати и мање даровит мајстор насликао је царске двери (Благовести), јужне двери (св. арх. Стефан), северне двери (св. арх. Михајло) и иконе у линети (крст Христовог распећа, Богородица, св. Јован Богослов и четири јеванђелиста). Овај део иконостаса сликан је у оно време када је завршен столарско-дуборезбарски рад на иконостасу, године 1826.

Писа, Михајлъ Бокор
ровичъ.

1787

Fig. 8 — Сигнатура сликара Михајла Бокоровића на икони Крунисање Богородице.

Средишни део иконостаса (друти појас) дело је трећег мајстора, а привлачи посебну пажњу због сликарске особености и уметничког достигнућа. Ту је, на средини, изнад царских двери композиција Крунисање Богородице, а са стране, у два фриза, по шест (3+3) ликова апостола у стојећем ставу. Ове композиције, сликане уљаном бојом на платну, одају школованог уметника, а настале су у трећој деценији XIX века. Сликарски рукопис још неидентификованог мајстора калиграфске прецизности истиче у први план баш цртачку вештину аутора. Нешто пригушенији колорит тамније гаме, у којој преовлађују кестењасте и маслинасти тонови, даје овом сликарству привид веће старине. У исто време, намеће се и мишљење да аутор сасвим поуздано не потиче из редова српских сликара тога доба. Тада су у тим крајевима сликали

иконостасе Арса Теодоровић, Михајло Живковић, Павел Ђурковић, Сава Петровић и Никола Алексић, али се наведене композиције не могу приписати ниједном од тих сликара. Отуда аутора вешто насликаних композиција треба тражити међу оним странцима који су крајем XVIII и почетком XIX века радили за православне цркве у Угарској, претежно у северним градовима. Таквих нема много, а занимљиво, је да су сликали само за оне цркве у којима су наручиоци, поред Срба, били и Грчко-Цинцари. То су варошке цркве у Мишкколцу, Јетри, Пешти (српска црква Св. Георгија и Грчка црква) и у Ђуру. Један од познатијих сликара тог времена био је Anton Kuchmeister из Беча, који је 1806. сликао зидни живопис и један део икона на великом иконостасу православне цркве у Мишкколцу.¹⁶ Из исте групе још неидентификованих мајстора, међу којима је, изгледа, било и Грка школованих у Уметничкој академији у Бечу, потиче и сликар фриза апостола на иконостасу у Ваптархељу.

Богородичин престо начињен је крајем XVIII века у неокласицистичком стилу. То је једноставна и уобичајена дрвена мармурирана конструкција коју носе два полустуба са композицијским капителима, а тела стубова украшава спирално увијена позлаћена винова лоза. Стубови придржавају плитки балдахин с крстом на врху. У средишњем простору, између стубова, смештена је копија чудотворне иконе Богородица Бездинска (Винчанска), изузетно поштована у Поморишју и шире у Банату, због близине манастира Бездина, где је чувана њена изворна икона, пренета из манастира Винче код Београда.¹⁷ У Банату је култ Богородице Бездинске зорно негован, захваљујући и бакрорезима из 1762. и 1774. године, који су овај иконографски тип Богородице не само популарисали него су и служили као предлошки неким сликарима.¹⁸ Ваптархелска икона датована је годином 1795, а због лако уочљиве сродности са сликарским рукописом Михајла Бокоровића, може се приписати овом ученику арадског мајстора Стефана Тенецког.

Збирка појединачних икона, које се чувају у ваптархелској цркви, такође показује да су ктитори били, осим Срба, и Грчко-Цинцари, што се најбоље види по натписима и извесним иконографским својствима.

Прва по хронолошком реду јесте мала икона, триптихон, са допојасним ликом Богородице Елеусе у средњем делу, а са ликовима светитеља особито поштованих у јужним крајевима: св. Киријаки (св. Недеља), св. Антоније, св. Никола, св. Параскева, св. Георгије, св. Димитрије. Ова последња, несигнурана и недатована икона рад је путујећег зографа из прве половине XVIII века, а

¹⁶ Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, 1971, 222.

¹⁷ Д. Медаковић, *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976, 258.

¹⁸ Д. Давидов, *нав. дело*, 195, 229, 335—336, сл. 263; 376, сл. 297.

одликује се чврстим цртежом и звучним колоритом, мада припада занатској продукцији.

Празнична — целивајућа икона *Крштење Христово* настала је 1746. године. То је, нема сумње, рад кијевског мајстора који је исте године сликао престоње иконе за оновремени српски манастир у Српском Ковину, а међу тим иконама и већу композицију *Крштење Христово*.¹⁹ Вашархељску икону сликала је иста рука. На малом формату остварена је складна композиција изразитог сликарског сензибилитета и суствестивности, сва у знаку оновременог украјинског раног барока.

За вашархељску цркву сликана је и велика икона *Свети Наум*, са шеснаест сцена из његовог житија. То је рад Теодора Симеонова „Грунтовића”, предмајстора москопољске зографске друштине, који је сличну икону насликао и за српску цркву у Стоном Београду. Приказан је чеони лик светог Наума, који десном руком благосиља а левом придржава дугачку штаку и отворени свитак. Иконографски детаљ иконе је минијатурни лик Христа који из облика благосиља св. Наума. Овом иконом, с грчким натписима, негован је и међу Грчко-Цинцарима у Вашархељу култ охридског светитеља, који је и раније, а особито у XVIII веку, поштован не само као словенски већ и као грчки светитељ.²⁰

Из исте москопољске радионице Теодора Симеонова потиче и мала целивајућа икона св. Николе са славеносрпским натписима и годином 1766. То је стојећи, чеони лик светитеља у архијерејском орнату, који десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље. Изнад главе св. Николе је св. Дух у виду белог голуба, док су лево и десно минијатурни ликови Христа и Богородице.

Натписе на грчком имају и две иконе које су очигледно биле намењене за бочне двери претходног, привременог иконостаса. Од њега су остале иконе св. арх. Михајло, стојећи лик с теразијама у левој руци и пламеним мечем у десној, и св. арх. Стефана, који држи кадионицу у десној руци, а у левој књигу на којој су два камена — симбол његовог мучеништва и страдања. Обе иконе су сликане око 1790, а носе рокајна стилска обележја. Коректан цртеж и рафинован колорит одају мајстора солидног сликарског образовања.

Плаштаница — композиција *Полагање у гроб* сликана је на платну и датована годином 1778. Она најбоље показује колико се водило рачуна о заступљености славеносрпског и грчког језика и писма на појединим сакралним предметима. Тако су натписи изнад ликова св. Никодима, св. Марије Магдалене, св. Марте, св. Јована Богослова и св. Јосифа истисани на српском, а текст по рубу плаштанице (*Благообразни Јосиф*...) на грчком.

¹⁹ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 53, 186 (Кат. бр. 68), XXII.

²⁰ Д. Давидов, *Култ св. Наума у Будимској епархији*, Balcanica XI, Београд 1980, 102—103, сл. 7.

Икона *Крунисање Богородице* рад је још недовољно познатог банатоког сликара Михајла Бокоровића (1730—1817) из Печке, код Арада. Родом из Далмације, Бокоровић је средином XVIII века прешао у Темишварски Банат, где је учио сликарску вештину у радионици чувеног мајстора Стефана Тенецког, васпитаника сликарске школе Кијевопечерске лавре, придворног сликара арадског епископа Исаије Антоновића. Бокоровић је у свему опонашао сликарски израз Тенецког, како у годинама учења тако и касније, али никада није достигао мајсторство овог учитеља. Поред иконостаза румуноке цркве у Комлошу и слика у хору цркве српског манастира Бездина, Бокоровић је сликао и појединачне иконе за румуноке и српске цркве у Поморишју.²¹ Честе су му теме Крунисање Богородице и Богородица Бездинска. На композицији *Крунисање Богородице из вашархелске цркве* сликаном 1787, заступљена је *Immaculata conceptio*.²² Ова западноевропска, типично католичка иконографска схема јавља се у српском сликарству први пут у живопису манастира Крушедола, да би је потом усвојили иконописци и она ушла у барокну садржину српских иконостаза.

Збирку икона вашархелске цркве допуњују још неке које су сликане почетком XIX века; међу њима су: *Апостол Павле* (око 1820), *Свети Матеј*, *Свети Јуда* и *Свети Јаков* (око 1810), *Распеће Христово* (око 1820), *Исус Христос* (око 1830) и *Богородица са Христом* (око 1830).

Поред икона, и богослужбене књиге доста казују о национално мешовитој православној пастви у Вашархелју. Према недавном попису, у цркви се сада чувају 44 књиге, на рускословенском, грчком и румунском језику, претежно из XVIII века. Постоје само две књиге штампане у XVII веку, *Октоих*, у лавовској штампарији, из 1671, и *Јеванђеље*, штампано у Букурешту 1699. на румунском језику. Разумљиво, највише је руских књига: *Псалтир* (Москва, 1703), *Пентикостар* (Москва, 1704), *Јеванђеље* (Москва, 1749), *Јеванђеље* (Москва, 1754), *Псалтир* (Чернигов, 1769), *Требник* (Москва, 1782), *Јеванђеље* (1784); ту је и неколико општењених књига, без насловне стране: *Минеј*, *Часослов*, *Зборник*, *Ирмологија*, *Апостол*, *Осмогласник*, *Минеј* (општак). У певницама ове цркве чувају се и најнужније грчке богослужбене књиге венецијанске штампе: *Didahi* (1738), *Јеванђеље* (1754), *Триодион* (1755), дванаест књига *минеја* (штампаних од 1775. до 1779), *Параклитики* (1776), *Пентикостарион* (1778), *Триодион* (1783), као и три општењене грчке књиге: *Антологион Апостол* и *Триод*. Уз ове књиге је и *Октоих* (1—8 глас) и *Минеј* (општак), обе на румунском језику, али без насловне стране, тако да није позната година штампања. Списак

²¹ Л. Богдановић, *Михаил Бокоровић*, Српски Сион, бр. 31 Ср. Карловици 1901, 530—531, 545.

²² Д. Медаковић, *нав. дело*, 258.

хронолошки закључују две књиге штампане у XIX веку: *Јеванђеље* (Лавов, 1838) и *Псалтир* (Будим, 1846).²³

*

Као изворни документ о именима и презименима православних житеља послужиле матичне књиге. Већ из наведеног краћег извода приметиле се да се и у матичне књиге убележавају помађарена имена и презимена, као и да су међу православнима најбројнији били Румуни. Ређају се ту и понека чудна имена и презимена, давно заборављена, изумрла са онима којима су припадала. Изговорена према матичним књигама, она делују као читуља — помен мртвих, а заправо на свој начин оживљавају епоху у којој су рођени, венчани и умрли — убележени у матичне књиге, од године 1779. до 1801: Сабов Јанош, Мокан Јоан, Киш Томаш, Богдан Јанош, Рац Ференц, Петрон Лупул, Драгомир Петар, Михаил Поповић, Богдан-Петар, Чорба Јанош, Чобан Василије, Кокан Шандор, Захарије Попов, Мана Ђорђевић, Чорба Петар, Димитрије Поповић, Христовор Константиновић, Данило Мојсич, Захарија Поповић, Константин Михајловић, Рокса Поповић, Коломпар Адам, Илија Антуновић, Киш Иштван, Срб Петар, Миклуш Поповић, Адам Јанош, Пера Драгојловић, Ђорђе Поповић, Мана Ђорђевић, Коста Даскал, Мокан Петар, Анџа Николајева, Паја Криштовљев, Грозда Шандорова, Јока Хариш, Ђорђе Дамјанов, Димитрије Поповић, Фаркаш Адам, Кришан Илија, Јоан, Димитријевић, Коста Михаљев, Себештан Гаврило, Василије Муч, Јока Деметер, Константин Дамјан, Ђорђе Константиновић, Молдован Ђурка, Ђорђе Теодоровић, Пинћа Он, Мању Стефан, Коста Арванит, Јоан Поповић, Комлушан Илија, Деметер Ласлов, Марија Мањулова, Павао Зикић, Кузман Гедошев, Орос Тамаш, Флора Непотуђурин, Сентешен Гаврило, Павел Илија, Лаци Михајлов, Ђорђе Дамјановић. . .

Пажњу привлаче и натписи на надгробним плочама и ктиторски записи на иконостасу. По обичају онога времена, имућнији грађани су сахрањивани у портама, док су крстове најчешће стављали уз фасаду цркве, обично с јужне стране. Грчко-Цинцари су више него Срби полагали на култ мртвих, па и на надгробна обележја, најчешће скупе и лепе мраморне споменике у стилу позног барока и неокласицизма, с натписима на прчком језику. У Вашархељу су, међутим, натписи на словеносрпском језику. Ту је, на првом месту, надгробни споменик двадесетчетворогодишњег Михајла Мојсича, сина ктитора вашархељске цркве Данила Мојсича, са карактеристичним натписом у стиховима:

²³ Књиге вашархељске цркве пописао је проф. Чедомир Денић, октобра 1981. у склопу теренскоистраживачког рада екипе Сентандрејског одбора САНУ.

Не дивисја читатељу при гробу мојему
таковој копец будет и жилију твојему
смерт мене посетила в цветуюшчеј младости
нкто од тоје не избегнет ашчеј старости.

Ја Михаил Мојсич син
Господ. Данила Мојсич
Унгарија мене на свет произвела
Сремска вежеством воспитала
Вашархељска земља к недрах својих
воспијала.

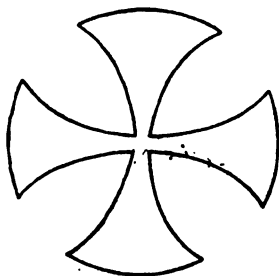
Житија мојего лета 24 — го
престависја фебруарија 18-ом 1852.
Буди јему вечна памјат.

Поред оних типичних стихова на почетку надгробног натписа и општих података, какве ови споменици обично носе, ту се знаје да се млади Мојсич у Срему „воспитавао”, највероватније у Сремским Карловцима. Незаобилазан је и натпис на полеђини царских двери, које је цркви поклонила мајка Михајла Мојсича, годину дана после његове смрти: „Сије двери подарова Г-ђа Митра супруга Г-дара Данила Мојсич, в вечноје воспоминаније, лета Г-сдња 1826”.

Ова два натписа говоре о томе да су се неке угледније грчко-цинцарске породице почеле понашати као Срби. Био је то један од видова нешто истакнутијег друштвеног положаја, особито у цркви и црквеној општини. Њихово друштвено, па и етничко понашање брзо се мењало, што се може видети из више примера. Тако је после смрти Данила Мојсича црквена општина дала да се изради велика надгробна плоча, која је стављена уз фасаду цркве, овог пута са текстом на српском, али и на мађарском језику. Из овог се може видети да су се Цинцари у северним крајевима које су населили током својих сеоба брзо мењали и асимиловали. Стигли су онамо углавном прецизирани, неки су се брзо посрбили, бар у јавном животу и понашању, затим су усвојили језик најбројнијег народа, па су се помађарили, испрва само у друштвеном погледу, у додиру са администрацијом, а потом и у породици. Те брзе етничке преображаје изгледа да су Грко-Цинцари поднели без неких већих етничких и емоционалних немира. Ипак, чак и помађарени, дуго су остали верни православљу и неким својим обичајима. Такви су били током целог XIX века, чак и у оазама као што је то била ова варош.

О цркви су се старали и у другој половини XIX века. Тада су, године 1874, богати праћани, ктитори Марија Лота и Јован Силарди Константин сазидали легу капелу на православном гробљу, а цркви поклонили јеванђеље, штампано 1838. у Лавову.

У XX веку било је неколико догађаја везаних за ову цркву које би требало бар забележити. Године 1910. осветио је темишварски епископ др Георгије Летић нов антиминос вашархељске цркве — литографски отисак на платну — израђен по цртежу Паје Јовановића. Нешто касније, за време I светског рата, скинута су

Престави ся Равъ Бжїи
ДАНІИЛЪ МОЎСИЧЪ

Житель, и избранїи Купецъ бывшїи, въ Х. М.
 Вашархель, Стгш Храма сегш Рождества Престыя
 Бцы неутрѣдимїи Ревнитель, поживе Лѣтъ 77.
 плотию успе Мца Юлія 12 дне Лѣта 1838.

Бѣди СМѢ ВѢЧНАЯ ПАМЯТЬ

ITT NYUKSZİK NĒHAI
MOYZES DÁNIEL,

KERESKEDŐ H. M. VÁSÁRHELY VÁROSÁNAK JO POL-
 GÁRJA, EZEN C. N. E. EKLEZSIÁNAK FÁRADHATATLAN
 HÍVE SZERETET FAMILIAJÁNAK TISZTELT ATYA
 ELHUNYT ÉVÉNEK 77 ESZT. JULIUS 12 KÁN 1838.

Fig. 9 — Надгробна плоча Даниїла Моїсича, ктитора цркве у Вашархелу.

звона са црквеног торња. У то ратно доба на вашархелском православном гробљу сахрањивани су српски, црногорски и руски заробљеници, који су као ратни заробљеници умирали у оближњем војном логору. На надгробним споменицима, у облику крста, уклесана су њихова имена и презимена, са ознаком: *szerb katona*, *montenegroi katona*, *orosz katona*.²⁴

Између два рата, године 1926. подигнуто је звоно на торањ ове цркве, које је, према једном запису, осветио сегедински окружни прота Стеван Ђурђевић, аутор изванредне студије *Срби у Сегедину*, објављене у Споменику САНУ.²⁵

Најзад, ту су и скорашње вести о вашархелској цркви, које овде треба записати јер се тичу њеног очувања као сакралног и културноисторијског споменика Срба и Грчко-Цинцара. Године 1963. црква је архитектонски поправљена, о чему сведочи натпис на плочи узиданој у подзвоничком простору, изнад западних врата: »1963. évben felújítva a magyar népköztárság segélyéből«. ²⁶ Међутим још је важнија управо садашња генерална конзервација вашархелске цркве, обављена 1982—83. године.²⁷

Обновљена и чувана као културноисторијски споменик, вашархелска црква ће моћи вековима чувати успомену на некадашње православне житеље ове вароши.

²⁴ „Српски војник, црногорски војник, руски војник.”

²⁵ С. Ђурђевић, *нав. дело*.

²⁶ „Године 1963. обновљено трошком мађарске државе”.

²⁷ Сада у Вашархелу има само неколико православних. Црква потпада под јурисдикцију Будимске епархије. Једном месечно у цркви служи протојереј Милан Крунић, парох у Новом Сентивану, код Сегедина.

Fig. 1 — Царске двери српске цркве у Вашархељу (1826).

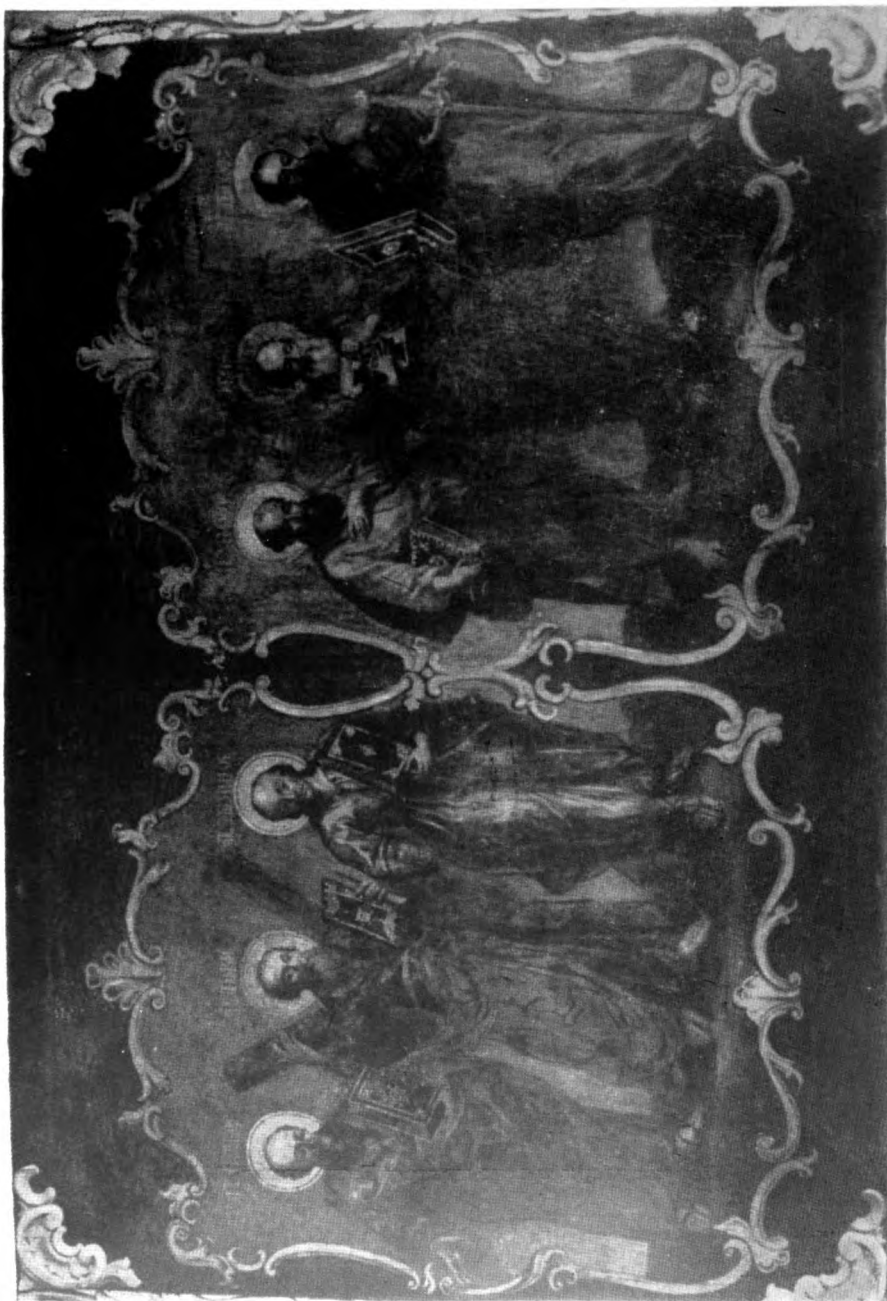

Fig. 2 — Непознат аутор: фриз апостола на иконостасу (трећа деценија XIX века)

Fig. 3 — Непознат аутор: Исус Христос — престопа икона на иконостасу (крај XVIII века).

Fig. 4 — Непознат аутор: Триптихон (прва половина XVIII века).

Fig. 5 — Непознат аутор: Крштење Христово (1746).

Fig. 6 — Мосхопољски зограф: Свети Никола (1766).

Fig. 7 — Непознат аутор: Св. арх. Михајло (око 1790).

Fig. 8 — Непознат аутор: Св. арх. Стефан (око 1790).

ΕΡΜΟΛΟΓΙΟΝ

ΣΤΗΝ ΘΕΩΝ ΑΓΙΩΝ,
ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΤΗΝ ΠΡΕΠΟΥΣΑΝ
ΑΥΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΝ.

Εν ᾧ προσπέθειται, καὶ κί ἐπιτὶ Οἰκουμενικαῖς
ἁγίαι Συνάδοις, καὶ τῆ Σιωτικίσια.

Ἐπιτὶ τῆ ἐπιτὶ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆ
ἐπιτὶ χρείσματα τῆ Ἁγίου Πνεύματος. Αἱ
πράξεις Γενικαὶ ἀρεταὶ τῆς ψυχῆς, καὶ
τῆ σώματος. Καὶ τῆ ἐπιτὶ Διακ
πῆμα ἀμαρτημάτων ἐκείνου
ἀσκήσει μὲν τῆς Ἐρμη
νεύσεως αὐτῆς.

Μεταφράσθη καὶ μετ' ἑπιμελείας ἀπεφωτοῦ παρὰ
τῆ Γερουσίας καὶ Κυβερ

ΣΗΤΡΙΑΔΩΝΟΣ ΜΗΔΙΑ

ΕΝΕΤΙΝΗΣΙ. 1759.

Παρὰ Νικολάου Γουκεῖ καὶ ἐξ Ἰταλιανῶν.

Con licenza de' Superiori.

Fig. 9 — Јермологион, Венеција 1759.

Εκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιωτοῦ Ἐπισκόπου

Κατ' ἐπιταγήν τοῦ Ἐπιτοῦ Πατριάρχου Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς Ἰεροσολύμων

Κατ' ἐπιταγήν τοῦ Ἐπιτοῦ Πατριάρχου Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς Ἰεροσολύμων

ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ
ΔΑΒΙΔ

107

ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΥΣ.

№ 7

Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιωτοῦ Ἐπισκόπου Ἰεροσολύμων

Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιωτοῦ Ἐπισκόπου Ἰεροσολύμων

ΚΤΡΙΟΤ ΚΤΡΙΟΤ

ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης

ἐκ Θεσσαλονικῆς Ἐπιτοῦ Πατριάρχου

ΚΤΡΙΟΤ ΚΤΡΙΟΤ

ΔΙΟΝΥΣΙΩ

Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιωτοῦ Ἐπισκόπου Ἰεροσολύμων

Fig. 10 — Псалтырь, Беч 1793.

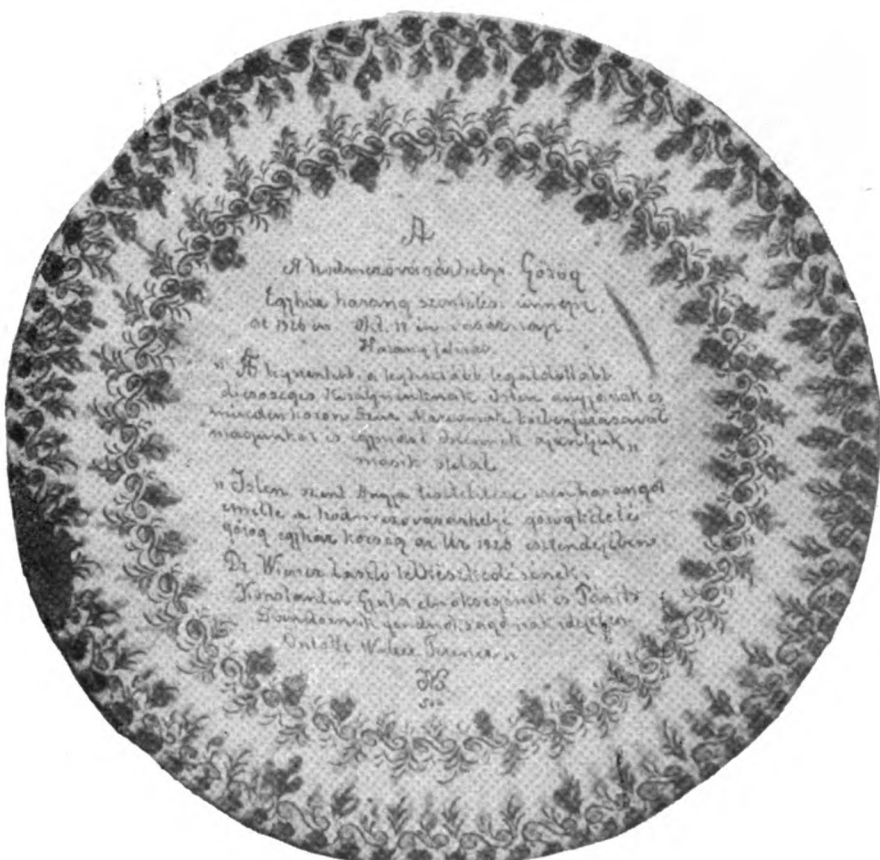

Fig. 11 — Керамички тањир посвећен освећењу нових звона цркве у Ва-
 шархељу, са записом на мађарском језику 1926. (Православни парох др
 Ласло Венер, председник црквеног одбора Була Константин, црвени тугор
 Александар Панић, сегедински окружни прота Стеван Бурђевић).

Fig. 12 — Детаљ са српског православног гробља у Вашархељу.